

О.Г.Сокирко*

**ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ У ПОЛТАВСЬКІЙ БИТВІ
27 ЧЕРВНЯ 1709 Р.**

Стаття присвячена з'ясуванню складу, чисельності й участі збройних формувань гетьманів І.Мазепи та І.Скоропадського у бойових діях напередодні й під час Полтавської битви 27 червня 1709 р., а також стратегічних планів шведської і російської сторін щодо використання українських військ.

Як би це не здавалося дивним, але у вітчизняній історіографії, що зверталася до історії України доби Великої Північної війни 1700–1721 рр., спеціального дослідження, присвяченого участі українських військ у подіях під Полтавою у червні 1709 р. і досі немає. Причини цього, на наш погляд, криються в декількох обставинах: національно орієнтована українська, а також і зарубіжна історіографії трактували Полтавську битву переважно як поразку українського самостійництва в змаганнях із наступом російського централізму, тож сама битва та її перебіг поставали в творах істориків лише як антураж у трагедії мазепинців¹. В українській радянській історіографії при дослідженні подій 1708–1709 рр. основна увага зверталася на висвітлення так званої «народної війни» проти шведів, котра мала свідчити про «єдність двох братніх народів – російського та українського» – в доланні тернистого шляху до «світлого майбутнього»². До інтуїтивного оминання Полтавської битви (виняток становила хіба що участь козаків і міщан в обороні полтавської фортеці) українських істориків радянської доби змушувала ще й політкоректність – при аналізі битви довелося б говорити про участь козацтва не лише на боці Петра I та Скоропадського, але й Мазепи та Карла XII, що підважило б ідеалізовану картину українсько-російського побратимства³. Нарешті, обидві історіографії слабували відсутністю в них фахової військово-історичної галузі, яка б зацікавилася місцем і роллю українських збройних сил у Полтавській битві⁴.

Добре відомо, що до літа 1709 р., тобто вирішальної фази російсько-шведського протистояння, козацька Україна лишалася розколотою, насамперед, на рівні політичної еліти, що опинилася поміж двох вогнів політичного вибору. Обидва табори, котрі поступово сформувалися осінню 1708 р. (після об'єднання Мазепи з Карлом XII та обранням на гетьманство Скоропадського), володіли різними воєнними й людськими ресурсами, співвідношення яких не було сталим і змінювалося в залежності від стратегічного становища їхніх протекторів – шведів і росіян, а також лояльності/нелояльності до них козацтва й решти суспільства, що однаково потерпали від жахів війни, котра вперше після майже сорокарічного мирного затишшя охопила терени Гетьманщини.

У даній статті спробуємо поставити й частково розв'язати декілька чільних проблем, пов'язаних з участю українських військ на завершальному етапі російсько-шведського протиборства – Полтавській битві 27 червня 1709 р. По-перше, належить з'ясувати, якими силами володіли напередодні битви гетьмани Іван Мазепа та Іван Скоропадський і яке місце їхні воєнні можливості займали в планах шведського та російського командування. По-друге, варто буде торкнутися, власне, участі гетьманських військ у самій битві на різних її етапах⁵.

* Сокирко Олексій Григорович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка.

E-mail: sag@mail.univ.kiev.ua

Слід зазначити, що дослідник, який береться до аналізу поставлених вище проблем, неминуче стикається із серйозним браком джерел. Насамперед варто зауважити, що практично повністю відсутня власне «внутрішня», українська документація, котра б виходила із ставок обох гетьманів і давала більш-менш повне уявлення про склад, чисельність, пересування військ, розпорядження, які вони одержували від шведського чи російського керівництва тощо. Частина цих документів – «мазепинський» архів (поточне діловодство гетьмана, що перебувало і пересувалося разом із ним), очевидно, частково загинув, а частково ж був розпорошений у бендерській еміграції після 1709 р. Поодинокими й розрізненими є аналогічні документи, що нагромаджувалися при канцелярії Скоропадського⁶. Також відсутні тогочасні джерела статистичного характеру (компюти й «веденія»), за якими можна було б встановити орієнтовну чисельність обох гетьманських військ. Натомість згадки про участь тих чи інших сотень, куренів, окремих козаків і старшин у битві містять пізніші компюти й ревізії, складені протягом 10–30-х рр. XVIII ст. Чимало аналогічних згадок є також у хронологічно пізніших формулярах, послужних списках козацьких старшин і супліках рядового товариства, звернених до гетьманської або ж царської влади у справах підвищення по службі, надання маєтностей та пільг. Утім, при використанні цієї групи джерел слід пам'ятати, що нерідко фігуранти цих справ, зокрема прохачі й чолобитники, вже а posteriori могли перебільшувати свої бойові заслуги «при баталії Полтавской».

Винятково зарубіжними з походження є наративні джерела, котрі оповідають про характер дій козацьких військ напередодні та під час Полтавського бою. Більшість із них належить до шведського табору, що за відсутності російських чи українських аналогів, ускладнює перевірку їхньої інформації. Аналіз свідчень декількох шведських щоденників показує, що каролінери загалом погано вирізняли союзних реєстрових козаків і запорожців від інших нерегулярних формацій (наприклад, волохів і калмиків) свого та й російського війська⁷. Тож інформація, вміщена у різних групах джерел, на сьогодні дозволяє хіба що наближено говорити про з'ясування масштабів і форм участі гетьманських військ у Полтавській битві.

Становище шведсько-українського війська після зимової кампанії 1708–1709 рр. було вкрай важким і в королівській ставці дебатовалися принаймні два плани подальших дій: або відвести знекровлену армію за Дніпро і з'єднатися там із загонами С.Лещинського та корпусом Е.Крассау, або ж лишитися в Гетьманщині й очікувати на вступ у війну Криму⁸. Войовничому Карлу, очевидно, ішлося про те, аби змусити росіян до генеральної битви, якої вони від часу бою при Головчині (липень 1708 р.) послідовно уникали, справедливо побоюючись хоча й ослабленої, але ще грізної шведської армії. Полтава, біля якої в середині квітня 1709 р. перебувала значна частина сил союзників, виявилася ключовим пунктом в їхніх планах. Мазепа, перебуваючи тут, хотів зберегти зв'язок із запорожцями та Кримом, Карл – спровокувати росіян на лобове зіткнення і, в разі перемоги, мати у своїх руках вихідний пункт для руху на Слобожанщину, а відтак і Москву⁹.

Наприкінці квітня 1709 р. об'єднане шведсько-українське військо зосереджувалося в трикутнику Старі Санжари (граф К.Піпер із 3-ма піхотними полками), Велике Будище (генерал К.Г.Роос із 2-ма піхотними та 2-ма кавалерійськими полками), Жуки (генерал Х.Ю.Гамільтон із 6-ма піхотними та 4-ма кавалерійськими полками і головні сили Мазепа)¹⁰. Після зосередження на початку травня головних сил королівської армії довкола Полтави штаб-квартира мазепинських військ продовжувала дислокуватися в Жуках, що контролювали найпівнічнішу частину розташування шведсько-українських сил. Перебіжчики та полонені, захоплені росіянами, свідчили, що «Мазепа стоить при деревне, ко-

торая стоит при конец лесу..., при нем войска швецкаго четыре полка конных, 2 пехотных, да компанейцов 3 полка конных, 1 пехотный и семь хоронок волохов, которые средние товарищество ..., а добрые при короле под Полтавою»¹¹. Звідси гетьман вислав кінні розвідувальні загони та під'їзди по всій течії Ворскли, відстежуючи пересування росіян і убезпечуючи облогу Полтави. Так, на початку червня російські офіцери неодноразово сповіщали своє командування про те, що «на тамошней стороне (себто Ворскли – *О.С.*) неприятельские караулы есть и ездят от Полтавы к Старым и Новым Сенжарам шведов и волохов и кунпанейцов сот по пяти и по шести, а инья стоят около Старых и Новых Сенжар»¹². Одночасно Мазепа виділив у розпорядження короля головні сили запорозької піхоти, яку залучили для ведення облогових робіт та охорони траншей навколо Полтави. 30 квітня до фортеці разом із колоною генерал-майора А.Спарра прибуло 4000 запорожців, а 17 травня – ще 2000¹³.

На початку травня російська армія займала позицію поблизу Котельви на лівому березі Ворскли, звідки 17 травня 1709 р. Скоропадський одержав розпорядження канцлера Г.Головкіна просуватися зі своєю кіннотою до заблокованої шведами Полтави «и чинить ему (противнику – *О.С.*) по всякой возможности сильныя развращения и поиски»¹⁴. Попередніми царськими указами йому також наказувалося звести на Пслі декілька мостів, захистивши їх ретраншементами, а війська тримати «легко без обозу на выюках»¹⁵. На те, що його силам і надалі відводитиметься допоміжна роль, вказувало наступне розпорядження, видане днем пізніше, згідно з яким, до козаків мали долучитися 3 драгунські полки генерал-майора Г.Волконського, разом з якими гетьман мав «стать при крепком пасе и над неприятелем промысл чинить по возможности»¹⁶. За декілька днів корпус Скоропадського разом із приданими йому драгунами мав відсунутися вгору по течії Псла і зайняти позиції поблизу Сорочинців, де знаходилася російська залога, «дабы возможно оттуду с здешними войски (тобто головными силами російської армії – *О.С.*) иметь ближе и свободнее коммуникацию». Гетьман мав приєднати до себе Миргородський полк і постійно висилати вздовж річки роз'їзди та караули, непокоячи тили шведської армії¹⁷. Таким чином, ці дії забезпечували вже неодноразово застосовану Петром I стратегію виснаження противника безперервними рейдами, дрібними нападами та удаваними наступами. Кінцевою її метою було розпорошення та знекровлення ворожих військ, котре допомогло б підготувати переправлення на правий берег р.Ворскли головних сил російської армії¹⁸.

Частково відволікаючи увагу шведів від Полтави, 12–13 травня російська армія зосередилася поблизу с. Крутий Берег навпроти обложеної фортеці. 17 червня для забезпечення переправи на правий берег Ворскли перекинули передовий загін генерала К.Ренне, який закріпився в районі с.Петрівка і звів тут кілька укріплень. 21 червня сюди ж підійшли головні сили російської армії¹⁹. Після тісного наближення росіян Карл відчув неминучість зіткнення. 16 червня до Жуків було перекинуто кавалерію генерал-майора К.-Г.Крейца²⁰. Російські кавалерійські роз'їзди дедалі частіше нападали на розташування шведів і мазепинців, після одного з яких, що стався 19 червня, гетьманську ставку разом із королівським двором було переведено ближче до Полтави, де їм можна було забезпечити надійніше прикриття²¹.

Сили супротивників були нерівними: російське командування могло зосередити на полі бою 37 000 – 40 000 чол. (не рахуючи українських козаків і калмиків) при близько 100 гарматах, тоді як шведи – лише 25 000 – 27 000 чол. (з яких приблизно 5000–7000 становили нерегулярні козаки та наймані волохи) і мали всього 4 гармати²². Попри чисельну перевагу, Петро I довго не наважувався на вирішальне зіткнення, прораховуючи всі можливі його наслідки. Карл XII, маючи перед собою вже розгорнуте російське військо, запланував

атакувати його 29 червня, та 26 червня дістав звістку, що росіяни незабаром одержать підкріплення від калмицької орди. Зволікати далі, аби ще збільшити чисельну перевагу супротивника, було неможливо і битву було призначено на 27 червня²³.

Якими військами реально могли оперувати в переддень битви тодішні українські гетьмани – Іван Мазепа та Іван Скоропадський? У спеціальній літературі спроби точно визначити кількість збройних прибічників останнім часом було зроблено лише щодо мазепинського табору на самому початку переходу гетьмана до шведів восени 1708 р. Чисельність же його військ напередодні Полтавської битви взагалі ніколи точно не обчислювалася, тому історики оперували здебільшого припущеннями. Так, В.Петрів уважав, що гетьман у своєму розпорядженні мав не менше 10 000 – 13 000 самих лише запорожців, не рахуючи власних козаків та найманців²⁴, Б.Крупницький, а слідом за ним і О.Оглоблин, спираючись переважно на шведські джерела, твердили, що їхня загальна чисельність не могла перевищувати 10 000 чол.²⁵ Кількість же війська, стягнутого під Полтаву Скоропадським, в історіографії взагалі не дебатовалася.

Підрахувати чисельність військ І.Мазепа під час битви досить непросто. По-перше, вчені й досі не дійшли єдиної думки, скільки війська гетьман привів із собою до шведського табору. Кількісну більшість у ньому, безумовно, становили найманці-сердюки з полків Максима Самойловича та Якова Покотила (до 400 чол.) і 3 компанійські полки – Юрія Кожуховського (500 чол.), Гната Галаґана (за різними оцінками, від 500 до 1000 чол.) й Андрія Малами (останній фігурує в джерелах як Андріяш) (150 чол.)²⁶. Надвірне військо могло налічувати до 200–250 чоловік, а козаки реєстрових полків – від 300 до 1500 чол. Тобто, загалом на осінь 1708 р. у розпорядженні Мазепа могло бути від 3000 до 4000 чоловік. По-друге, підрахунки ускладнює та обставина, що ці відділи протягом зими – весни 1708–1709 рр. були активно задіяні в бойових операціях українсько-шведського війська й несли постійні втрати загиблими, пораненими, хворими й дезертирами (як-от полк Галаґана, котрий повернувся до Скоропадського ще у грудні 1708 р.). Отже, скільки з них зберегли боєздатність до літа 1709 р. точно визначити надзвичайно важко.

Нарешті, суттєвим підкріпленням для гетьманських сил були запорожці, котрих, за даними шведських джерел, було від 5000 до 7000 чол. Це підкріплення було дуже доречним не лише з огляду на кількість, а й якість – свіжі січові відділи, що тільки-но вийшли з Коша, не були виснажені зимовою кампанією 1708–1709 рр. і зберігали високий рівень боєздатності.

Структурно українське військо під Полтавою складалося з двох нерівних частин: гетьманської (меншої) та січової (більшої). Гетьманські війська були представлені трьома типами формувань: надвірним військом ясновельможного, охотницькими (найманими) та реєстровими козацькими полками.

Інформації про надвірне військо Мазепа збереглося надзвичайно мало. Традиційно цей рід війська складався з 1-ї піхотної роти та 1–2-кінних хоругв на чолі з особисто призначеними гетьманом ротмістрами²⁷. Завданням надвірних підрозділів були охорона гетьманського палацу в Батурині та заміських резиденцій, супровід ясновельможного і його двору у виїздах, посольствах, воєнних походах, прощах, полюванні та інших виправах²⁸. До складу рот також могли входити гетьманські дворяни «(дворяни при боку гетьманському) та озброєні слуги. Загальна чисельність надвірних рот і дворян, таким чином, могла становити 250–300 чол. Надвірна кіннота складалася з драгунів. Не зовсім ясною є система їхнього комплектування: очевидно, більшу частину рот становили «охотники»-найманці з числа вихідців із Правобережжя та обезземелених козачених і посполитих. Пішу варту гетьмана, яка несла переважно караульну службу, становили жолдаки (з польск. *żold* – плата за службу; «жовнір»,

«жолнер», «żołnerz» або «żołdak» – вояки, які служать за жолд) чисельністю у 80 чол. на чолі з отаманом²⁹.

Охотницькі (наймані полки) складалися з піхоти – сердюків, та кінноти – компанійців. Наймані формування наприкінці XVII ст. утворювали окреме від козацького військо, підпорядковане гетьману та фінансоване державою. Полки набиралися на постійній основі шляхом вербування волонтерів («охотників») – обезземелених козаків, селян, запорожців, мігрантів, декласованих елементів. Охотницькі частини були екстериторіальними, і не маючи постійних місць дислокації, розташовувалися залогами в містах і фортецях, несли прикордонну службу. Їх забезпечення здійснювалося частково з гетьманської скарбниці (грошова платня, одяг, зброя, боеприпаси) та за рахунок місцевого населення (продовольство, фураж). Наймана піхота та кавалерія були зведені у полки – основні військово-адміністративні одиниці, що своєю чергою поділялися на сотні (роти) та курені, які іменувалися за прізвиськами своїх командирів. Спеціальних штатів організації війська не існувало. Компанійський полк налічував у середньому 500 – 600 чол., хоча траплялися й більші за чисельністю (800–1000 чол.). Командний склад полку складався з полковника, полкової (обозний, осавул, писар, хорунжий) та сотенної (сотник, хорунжий, писар, осавул, курінні отамани) старшини³⁰.

Ще менше відомо про чисельність реєстрових козаків, які перебували разом із гетьманом. При виході з Батурина наприкінці жовтня 1708 р. Мазепа мав при собі частину старшини й рядового товариства полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького.

Запорозьке низове козацтво за своїм озброєнням і спорядженням, очевидно, практично нічим не відрізнялося від реєстрового. У військово-організаційному відношенні Кіш поділявся на курені, що об'єднували козаків, які «вийшли» з однієї місцевості або регіону. Під час воєнних виправ із куренів формувалися відділи або полки на чолі з призначеною кошовою владою або виборною старшиною. Як свідчить досвід перших кампаній Північної війни, такі запорозькі полки мали збірний характер, складаючись з піхоти й кінноти.

Встановити загальну кількість козацьких і найманих військ, котрі лишилися на боці Петра I та склали присягу на вірність новому гетьману, колишньому стародубському полковнику Іванові Скоропадському, так само проблематично, як і з підрахунками чисельності мазепинців. Справа в тому, що при підготовці битви російське командування, судячи з усього, серйозно не брало до уваги військові можливості свого українського васала й тому козацькі полки, разом з іншими іррегулярними частинами, не фігурували в офіційному плані бою.

Назви полків, котрі опинилися під орудою ясновельможного на полі бою й прямо чи опосередковано брали в ньому участь відомі, нам завдяки послужним спискам їхніх старшин, складених пізніше. У світлі цих формулярів виглядає, що в розпорядженні гетьмана перебували козацькі полки – Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський і Миргородський, а також компанійські полки Федора Степановича, Андрія Ковбаси та частина полку Василя Чуги, загальна чисельність яких, на думку сучасників, не перевищувала 8000 чоловік³¹.

У структурно-організаційному й технічному відношеннях реєстрові та компанійські полки нічим не відрізнялися від тих, що воювали на боці Мазепи. Виняток становили хіба що т.зв. засеймські сотні Ніжинського полку, котрі утворювали окреме військово-територіальне з'єднання, підпорядковуючись не полковнику, а безпосередньо гетьманові та Генеральній військовій канцелярії. Особливістю внутрішнього устрою сотень, до яких здебільшого були приписані заможні козаки-домогосподарі, був поділ їх на 2 категорії – виборних і підпомічників. У березні 1701 р. глухівському сотнику Олексієві Турянському було наказано розписати козаків 4-х засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької) на «лучшее» і «подлійшее» товариства, з яких

перші в повному озброєнні й з припасами повинні бути завжди готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подъему належитое чинити вспомогателство». Пізніше ця практика поширилася і на решту сотень – Ямпільську та Новомлинську. 6 засеймських сотень, території яких належали колишньому Глухівському полку, що недовго існував у 60-х рр. XVII ст. і був злитий із Ніжинським, утворювали частину гетьманської гвардії, «ходячи» під бунчуком ясновельможного³².

Обопільні приготування до битви були дещо хаотичними й дезорганізованими для шведів через раптові і дуже важке поранення Карла, одержане ним при об'їзді військ 17 червня, що намагалися зірвати переправу через Ворсклу російської дивізії генерала Л.Галларта. Цей випадок на декілька тижнів фактично усунув його від особистого командування штурмами Полтави та підготовки майбутньої битви. Це загалом негативно позначилося на подальшому перебігу подій – солдати й офіцери були схвилювані звістками про важкий стан короля, у верхівці керівництва армією виникали періодичні сварки між фельдмаршалом Карлом Густавом Реншильдом, призначеним головнокомандувачем, та рештою генералітету, штаб армії працював без належного керівництва й узгодженості³³.

Сум'яття у шведському таборі швидко використали росіяни, котрі після форсування Ворскли першими обрали позицію для майбутнього бою, нав'язавши, таким чином, противнику не вигідні умови його ведення. Петро I виходив із того, що шведи атакуватимуть першими, і, відповідно до цього, його план бою мав оборонно-наступальний характер. Головні сили російської армії розташувалися в укріпленому таборі, що простягнувся на північ від Яковецького лісу. У плані він являв собою чотирикутник, захищений із фронту і флангів валами та ровами; тил виходив на урвистий правий берег Ворскли. Перед фронтом табору й праворуч від нього простягалася відкрита рівнина, обмежена на заході Будищанським, а на сході Яковецьким лісами, на якій росіяни збудували 10 редутів, 4 з яких розташовувались уздовж умовного «коридору», а 6 – поперек. Оперативний простір цього коридору, витягнутого між двома лісами, був невеликим – всього лише близько 2 км завширшки, що в умовах лінійної тактики не дозволило б наступаючим одночасно ввести в дію більшість своїх військ, а система редутів, в яких розміщувалися піхота і артилерія, ускладнювала рух шведів через поле, розрізаючи їхні бойові порядки навпіл, і, крім того, піддавала їх фронтальному та фланговому обстрілу³⁴. Задум бою російської сторони, таким чином, полягав у тому, аби призупинити наступ противника вогнем редутів, максимально знекровивши його і, по можливості, спинивши темп просування. Після цього до бою мали вступити основні сили, котрі, вийшовши з ретраншементу, охопили б із флангів розітнуту навпіл шведську армію і, притиснувши її до редутів, знищити.

Королівська ставка усвідомлювала не вигідність своїх позицій. Саме тому задум Карла XII полягав у тому, щоб максимально швидко і непомітно для росіян пройти вузьким коридором між Будищанським та Яковецьким лісами і, минувши систему редутів, вдарити по кавалерії противника, котра розташувалася за ними. Одночасно кавалерія шведів мала з півночі відрізати табір росіян від тракту, котрий вів уздовж Ворскли і таким чином перервати їм шлях відступу, тоді як піхота у той же час атакувала б укріплений табір противника. Проте у випадку, коли б прихованість і темп цього маневру були порушені, весь план обіцяв зазнати фіаско³⁵.

Варто зауважити, що планування майбутньої битви російським і шведським штабами від початку практично не брало до уваги використання козацьких військ на скільки-небудь значимих ділянках бойового порядку або фазах бою. З одного боку, це пояснювалося спільним для російського та шведського команду-

вання поглядом на гетьманські війська як нерегулярні формації з низькою дисципліною, поганою виучкою й керованістю, здатні до виконання лише допоміжних завдань при головних силах регулярної армії (себто ведення розвідки, бойової охорони, переслідування, перетину комунікацій тощо). Ще у січні 1707 р. Петро I писав до Мазепи, що «... войско малороссийское нерегулярное и в поле против неприятеля стать не может»³⁶. Не кращої думки про бойові якості «легкого війська» був і шведський король, який неодноразово зі зверхністю висловлювався про польське коронне військо, волоську кінноту і козаків, з якими каролінерам довелося стикатися в попередніх кампаніях 1705–1708 рр. З іншого боку, протиборчі сторони не були впевненими у вірності своїх українських союзників. Попри жорстокі репресії над старшинами й утримування в заручниках сімей прибічників вірного Петрові гетьмана Скоропадського, цар на початку червня 1709 р. забороняв втаємничувати гетьмана і його оточення «о отакованье неприятеля», побоюючись «черкаского непостоянства»³⁷. Натомість, зі спогадів очевидців достеменно відомо, що Карл XII напередодні битви неодноразово зустрічався і радився з Мазепою, щоправда, предметом їхньої розмови, найочевидніше, були не так оперативні плани бою, як дипломатичні перипетії, в яких гетьман був для короля більш авторитетним радником³⁸. Хоч, можливо, шведів, після декількох спроб російської дипломатії дискредитувати Мазепу, і далі не покидали сумніви, чи то підозри у вірності їх українських аліантів.

Імовірно, побоюючись, що мазепинські козаки не витримають лобових ударів і вогню російського регулярного війська, й не вмючи організовано маневрувати, можуть своїм відступом зім'яти шведські бойові порядки, Карл XII виділив більшість з них до резерву головних сил. Утім, Д.Крман, описуючи у своєму щоденнику бойове шикування каролінерів, твердить, що якусь частину козаків і волохів було задіяно і на бойовищі: «Генерал Реншильд зайняв праве крило, розташоване в напрямі ріки, Левенгаупт мав ліве крило. Король, підтримуючи обох генералів, тримав центральну позицію. Між кіннотою шведи помістили піхотинців, а козаків і волохів поставили на обох крилах»³⁹. Більшу частину гетьманського війська, однак, було розміщено біля с.Пушкарівки, де розташувався обоз. Тут розміщувалися частина королівського двору, гетьманська ставка Івана Мазепи, офіцерські дружини та діти, хворі, поранені, обозна обслуга та артилерійський полк із 28-ми гарматами, не задіяними в битві⁴⁰. З обозних возів було влаштовано вагенбург (укріплений табір), для охорони якого залучалися гетьманські найманці та реєстрові козаки, а також запорожці, загальна кількість яких оцінювалася шведами від 3000 до 4000 вояків (окрім них, тут перебували 3 рейтарські та 4 драгунські полки).

Ще 2000 чоловік кінноти було розміщено на правому крилі шведської армії вздовж нижньої течії Ворскли для охорони комунікацій. Для блокади Полтави, з боку якої зберігалася загроза вилазок, залишався загін у складі двох рот Лейб-гвардії піхотного полку, Крунеборзького та Седерманландського піхотних полків, чотирьох рот Лейб-драгунського полку та 30 рейтар із 2-ма гарматами. Разом зі шведами також залишилася частина запорозької піхоти, чисельність якої, імовірно, не перевищувала 1000–1500 чол. Загалом, облоговий загін налічував близько 3000 вояків (переважно піхоти), що дозволяло досить надійно забезпечити праве крило і тил шведсько-української армії від несподіваних атак «полтавских сидельцев»⁴¹.

Точну дислокацію військ Івана Скоропадського напередодні бою встановити наразі не вдалося. Натомість відомо, що на ранок 27 червня, у розпал битви, його кавалерія була зосереджена на околицях Тахтаулова. Ця позиція, котра не була безпосередньо пов'язана з «ордер-де-баталь» головної російської армії, але прикривала її праве крило, дозволяючи водночас стежити за пересуваннями противника в районі Малих Будищ і трохи далі – Пушкарівки.

Переддень битви, 26 червня, пройшов у малопомітних приготуваннях сторін до вирішального зіткнення. Російські війська були зайняті впорядкуванням свого табору та будівництвом редутів, а в королівській ставці, при зібранні канцлера й генералітету, було оголошено про намір атакувати противника і підготовки диспозиції майбутнього бою. Внутрішні суперечки та недооцінка рівня підготовки противника командувачем армії фельдмаршалом Реншильдом призвели до того, що диспозиція складалася недбало, без належної розвідки місцевості та узгодження дій різних частин бойового порядку. Ставка не подбала і про бодай мінімальну інженерну підготовку поля бою, зокрема шляхів, котрі вели через вузьку прогалину між лісами до розташування противника.

Зважаючи на добре висвітлення в російській та шведській військово-історичній літературі перебігу самої Полтавської битви, немає необхідності зупинятися на її ретельному аналізі. З огляду на це, розглянемо лише ті вузлові етапи битви, котрі дозволяють краще осягнути характер задіяності в ній саме українських військ⁴².

Полтавська битва розпочалася у ніч на 27 червня зі шведської атаки російських позицій. Унаслідок поганого координування руху піхотних колон, шведи відразу ж втратили свій головний козир – несподіваність. Долаючи шквальний вогонь російської артилерії і відбиваючи контратаки кавалерії, каролінери спромоглися потіснити росіян і захопити кілька редутів. Але подальше їх просування було затримане атакою 17-ти драгунських полків першої лінії російського війська під командуванням князя О.Меншикова. Знекровлена вогнем редутів, шведська піхота зупинилася й мужньо відбивала фронтальні атаки російської кавалерії, одночасно стримуючи калмицьку кінноту із флангів. Ситуацію врятувало введення у бій шведської кавалерії, котру висунули наперед через інтервали піхотних порядків. Утім, часу на впорядкування ескадронів та узгодження їхніх дій було обмаль, а командування ними виявилось дезорганізованим. Це давало можливість лише стримувати натиск росіян, але аж ніяк не контратакувати їх.

Меншиков, який командував передовими частинами кавалерії, вважав, що настав сприятливий момент для вступу до бою головних сил російської армії і наполегливо просив у Петра підкріплення. Однак цар не бажав ув'язуватися в подальший бій на редутах, побоюючись несподіваних контратак шведів, котрі ще не ввели до бою всіх своїх сил, і тому наказував відступати.

О 5-ій годині ранку шведська піхота при підтримці кавалерії зламала опір 4-х перпендикулярних редутів, але наштовхнулася на вогонь 6-ти поздовжніх. Шведи здійснили кілька жорстоких атак, але, попри страшні втрати у живій силі, взяти редуту так і не змогли. Переконавшись у безперспективності лобових атак, Карл наказав піхоті перегрупуватися й спробувати обійти редуту з північного напрямку. Для підтримки цього маневру шведи висунули наперед свою кавалерію ліворуч від Петровського тракту. Утім, Меншиков вчасно зауважив небезпеку охоплюючого маневру і пересунув частину своїх полків у проміжок між редутами й Будищанським лісом.

Розпочавши обхід редутів з правого флангу, каролінери під шквальним вогнем ворожої артилерії почали перегруповуватися в колони. Колонна із 6-ти батальйонів під командуванням генерал-майора К.Г.Рооса, збившись із маршруту, потрапила під перехресний вогонь редутів і за деякий час, будучи відрізаною від головних сил, була повністю оточена росіянами. Тим часом, вивісивши більшу частину своїх поріділих полків на околицю Будищанського лісу, Карл почав перегруповувати сили для вирішальної атаки супротивника. Впорядкування відчутно поріділої армії зайняло досить багато часу, так що Петро I навіть підозрював, що шведи не приймуть бою і розпочнуть відступ. Допоки шведські генерали перешиковували сили в улоговині лісу, росіяни вивели свою піхоту спочат-

ку на фланги ретраншементу, а згодом розгорнули її перед фронтом укріплень. Центр бойового порядку займали 3 дивізії піхоти – М.Голіцина, А.Рєпніна і Л.Галларта, вишикувані у дві лінії, під загальним командуванням фельдмаршала Б.Шереметєва. Кавалерія, що за наказом царя припинила атаки противника й повернулася до головних сил, розташувалася на флангах. Артилерію розташували вздовж усього фронту бойового порядку.

У цей момент Петро I занепокоївся значним відривом своїх основних сил від корпусу Скоропадського, який весь цей час пасивно очікував на правому крилі, в районі Тахтаулова. Очевидно, цар боявся, що звідси шведам може бути надано допомогу від їх табору в Пушкарівці, або ж вони скористаються цим напрямком при своєму відступі до Дніпра. Як пише тогочасна офіційна хроніка петровських перемог «Журнал или Поденная записка», для налогодження оперативного зв'язку з гетьманом до нього був відправлений «генерал майор Волконский с 6 полками драгун, которые все на бою генеральном не были»⁴³. Це рокирування також мало на меті дещо вкоротити занадто видовжений правий фланг бойового порядку, проти чого, однак, виступили фельдмаршал Б.Шереметєв і генерал А.Рєпнін, котрі побоювалися «умаления фронта» і зменшення чисельної переваги росіян. Утім, Петро наполог на своєму рішенні⁴⁴.

У ситуації, коли сили росіян, зосереджені для вирішального зіткнення, у декілька разів переважали, Карл змушений був вишикувати центр свого бойового порядку лише в одну лінію (10 батальйонів піхоти) для того, щоб мати таку ж протяжність фронту, як і противник із метою уникнення обходу й охоплення своїх флангів. На крилах було розташовано кавалерію, вишикувану в дві лінії. Шведи знов атакували першими. Як тільки було помічено рух королівської армії, росіяни розпочали просування назустріч, а їх артилерія відкрила вогонь. Шведи, змучені нічним боем і виснажені вогнем російської артилерії, почали втрачати темп наступу. Російська піхота контратакувала розриви, котрі утворилися на лівому крилі противника. Наступ каролінерів захлинувся. Водночас кавалерія охопила фланги шведського війська, взявши його у кліщі. Бойові порядки шведів почали відкочуватися назад, до Будищанського лісу. Спроби Левенгаупта, а згодом і самого короля зупинити безладний потік відступаючих, були безрезультатними. Натиск росіян спробували призупинити кавалерійські частини лівого флангу, котрі, однак, були частково винищені й відкинуті назад. Драбанти і почет, відбиваючись від переслідування, на руках винесли Карла XII на околицю Будищанського лісу, де зосереджувалися залишки його армії.

На 11-ту годину результат битви був уже очевидним. Помилки та прорахунки королівської ставки фатальним чином позначилися на її перебігу та фіналі. У полон потрапили фельдмаршал Рєншильд, канцлер граф Піпер, генерали Гамільтон, Роос, Штакельберг, Шліппенбах. Втрати армії були колосальними – близько 10 000 вбитими й полоненими; загинуло до 2/3 шведської піхоти. Російська армія мала майже 4500 вбитими і пораненими. Рештки королівської армії відступали з поля бою двома шляхами – через Будищанський ліс йшла більша частина війська на чолі з Карлом XII, через поле з редуками – менша частина.

У цій, фактично завершальній стадії битви, до дій нарешті долучилася та частина мазепинського війська, що забезпечувала лівий фланг каролінерів біля с.Пушкарівки. Коли поразка шведів стала очевидною й рештки армії разом із королем почали відступати до обозу, Пушкарівку та її околиці прикрили від наступаючих росіян саме українські козаки. Звідси через Старі Санжари, Білики та Кобеляки гетьман і король збиралися досягнути Дніпра. Шведський лейтенант Ф.Х. фон Вейге, який був учасником відступу, згадував у своєму щоденнику про те, як біля обозу з'явилися «ворожі драгуни, однак не мали відваги нападати, як тільки поставлено проти них полишених кінних вояків і піших за-

порожців та дано до них два арматні постріли»⁴⁵. Частину обозу й артилерію довелося кинути: вони заважали швидкості руху, але послужили доброю приманкою для російської кавалерії, котра на деякий час призупинила переслідування, кинувшись грабувати залишені трофеї.

Протягом 27–29 червня відступаючи прямували до Переволочної, звідки Карл XII намірявся вивести залишки свого війська на Поділля для з'єднання із силами Крассау. Та виявилось, що славетний дніпровський перевіз стане не порятунком, а пасткою для шведсько-українського війська: 30 червня, після переправи на правий берег Дніпра Мазепи та Карла XII, виснажені й здеморалізовані шведи погодилися на капітуляцію, ціною якої стала видача до рук переможців усіх українських козаків.

Полтавська битва і сьогодні займає досить своєрідне місце в анналах історії військового мистецтва. Вона по праву вважається найкривавішою і наймасштабнішою битвою, котрій судилося переломити весь подальший хід Великої Північної війни. Саме в ній яскраво утвердився один із провідних принципів російського військового мистецтва нового часу, що базувався на поступовому втягуванні противника вглиб країни, вимотуванні його сил з одночасним нагромадженням переваги на своєму боці, котра у вирішальний момент кидалася на знесиленого ворога, знищуючи його дощенту. Власне, сам задум бою та його реалізація виявили в Петра I та його генералах не стільки якісь виняткові полководницькі таланти, скільки риси, притаманні просто вправним воєначальникам – обережність, послідовність, тверезу оцінку ситуації та методизм. Покладаючись не лише на свою перевагу у живій силі та вогневій моці, росіяни подбали про вибір зручної для себе позиції, її інженерний захист і підготовку майбутнього бойовища, залишивши шведів практично без вибору зручних умов для атаки. Пастка для знекровленої королівської армії була влаштована майстерно і так само майстерно реалізована. Справді-бо «нарвські учні» цього разу набагато перевершили своїх «учителів», котрі виявилися заручниками власної нерозважливості, звикнувши до стрімких, але не завжди підготовлених ударів.

Не менш показовими виявилися форми й характер участі в битві українських військ гетьманів Івана Мазепи та Івана Скоропадського. Від осені 1708 р. обидва регіментарі фактично втратили ініціативу у власних військових діях, повністю передавши її до рук своїх протекторів – відповідно Карла XII та Петра I. І.Мазепа змушений був зробити це, оскільки не мав наготові достатніх збройних сил, що підтримували б його, а І.Скоропадський із самого початку не мав ані часу, ані політичної свободи, будучи в усьому підконтрольним росіянам. Тож, коли під Полтавою у фронтальному бою зішлись дві потужні регулярні армії, їхні головнокомандувачі, будучи полководцями, зрощеними на цілком модерних воєнних технологіях, не дуже розраховували на архаїчні збройні контингенти своїх українських васалів. Доля Великої Північної війни відтоді вирішувалася вже без них.

¹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О.Струкевича. – К., 2003. – С.197–200; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.310–313.

² Шутей В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951.

³ Яскравим прикладом такого мовчання щодо участі козацтва у полтавських подіях є фактично єдина спеціальна робота відомого історика Гетьманщини В.Дядиченка, вміщена у збірнику статей, випущеному до 250-річчя битви. Прикметно, що переважна більшість матеріалу цієї публікації стосується участі українських козаків у Північній війні взагалі, або ж хронологічно пізніших воєнних виправах: Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце 17 – начале 18 вв. // Полтава: Сб. статей. – Москва, 1959. – С. 247–268. Обійдено увагою участь запорозьких козаків у Полтавській битві й у роботі

В.Голобуцького: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво на початку 18 ст. // 250 років Полтавської битви. 1709–1959: Збірник статей. – К., 1959. – С.106–120.

⁴ Символічно, що у відомій статті одного з фундаторів української військово-історичної школи В.Петріва (*Петрів В.* Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С.122–147) спеціально зауважувалося, що «війна ставала все більш та більш українською, але провід ще був у чужих руках, от чому тяжко відзначити прояви української сили в цьому періоді, чому для нас нема потреби змальовувати докладно Полтавську баталію» (Там само. – С.142).

⁵ Ми свідомо залишаємо поза увагою питання про участь українського війська в обороні Полтави, яке об'єктивно має стати предметом самостійного дослідження, а також обставини оточення й знищення решток українських і шведських військ під Переволочною 30 червня 1709 р., що являло собою окрему, хоча й пов'язану з Полтавською битвою, операцію.

⁶ Копії царських указів І.Скоропадському, а також російським воєначальникам, що стосувалися козацьких військ, частково були опубліковані у виданнях: *Голиков І.* Деяння Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1840. – Т.15; Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.1.

⁷ Прапорщик Гельсінського полку Роберт Петре ще у червні 1709 р. (!), за наказом начальника штабу армії, роз'яснював шведським солдатам, що «козаки – це наші союзники» (*Безверхній О.* Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні // Гетьман Іван Мазепа: постання, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.394).

⁸ *Беспалов А.В.* Северная война. Карл XII и шведская армия. – Москва, 2000. – С.132; *Anusik Z.* Karol XII. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006. – S.228–229.

⁹ *Юнаков Н.* Северная война. Кампания 1708–1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.4. – С.94.

¹⁰ *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С. 129–130.

¹¹ Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.3. – С.198–199.

¹² Там же. – С.194.

¹³ *Безверхній О.* Указ. праця. – С.383, 385.

¹⁴ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.659–660; *Юнаков Н.* Указ. соч. – С.96, 109.

¹⁵ *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.373.

¹⁶ Там же. – С.660.

¹⁷ Там же. – С.661–662.

¹⁸ *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С.132.

¹⁹ Там же. – С.131, 133; *Тельпуховский Б.* Северная война 1700–1721 гг. – Москва, 1946. – С.113.

²⁰ Документы Северной войны ... – С.301.

²¹ *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К., 1999. – С.87.

²² Чисельність російської та шведської армії під Полтавою по сьогодні активно дебатуються в історіографії і є предметом дискусій. У російській літературі частими є спроби переглянути існуючі цифри, зокрема російського війська, щодо їх зменшення, аби подати перемогу Петра I не як результат значної чисельної переваги росіян, а як результат стратегічного таланту царя й наслідок тривалих військових реформ. Див. новіші праці стосовно співвідношення сил: *Беспалов А.В.* Указ. соч. – С.136–148; *Кротов П.* «Совершенный камень во основание Санкт-Петербурга» (Полтавская битва: некоторые перспективы и итоги изучения) // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Матеріали V ежегодной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2004.

²³ *Тарле Е.* Указ. соч. – С.387–388.

²⁴ *Петрів В.* Указ. праця. – С. 142.

²⁵ *Крупницький Б.* Указ. праця. – С.198; *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 310, 325.

²⁶ *Сокирко О.* Участь найманого війська у «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до 18 ст.). – К., 2002. – Вип.2. – С.284–286.

²⁷ Детальніше про надвірне військо див.: *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 130–136.

²⁸ Окрім них, гетьманську ставку охороняли й супроводжували також російські формування – стрілецький (згодом солдатський) полк Григорія Анненкова, солдатські полки Івана Нечаєва та Івана Скрипичина, об'єднані 1708 р. у бригаду, а також виборні драгунські роти, сформовані з дворян Севського розряду. Ці частини, будучи, з одного боку, військовим резервом гетьмана, наданим йому російським командуванням, з іншого, – виконували наглядові функції, пильнуючи «верность и надёжность» гетьмана та старшини. Саме тому, прийнявши рішення про перехід на бік шведів, Мазепа залишив їх на Чернігівщині, взявши із собою лише ті українські війська, на відданість яких міг поклатися з більшою чи меншою певністю.

²⁹ Сокирко О. Жолдацькі формування в Гетьманщині в 1669–1765 рр. // УІЖ. – 2006. – №4. – С.64–66.

³⁰ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.123–235.

³¹ Там само. – С.113.

³² Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – С.133–134, 420.

³³ Беспалов А. Сподвижники Карла XII. – Москва, 2003. – С.98.

³⁴ Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.114–115.

³⁵ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С. 140.

³⁶ Масловский Д.Ф. Северная война 1700–1721 гг. Документы 1705–1708 гг. – Санкт-Петербург, 1892. – С.166.

³⁷ Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С.164.

³⁸ Безверхній О. Указ. праця. – С.74, 82.

³⁹ Крман Д. Указ. праця. – С.92.

⁴⁰ Там само. – С.91–92; Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.141.

⁴¹ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.142.

⁴² Подальший опис битви подаємо за працями: Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.148–162; Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.119–130; Энгелунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – Москва, 1995.

⁴³ Журнал или Поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. – Санкт-Петербург, 1770. – Ч.1. – С. 197.

⁴⁴ Тарле Е. Указ. соч. – С. 398.

⁴⁵ Томашівський С. Із записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – Л., 1909. – Т.92. – С.87.

The article is dedicated to finding out the staff, number and participation of I.Mazepa and I.Skoropads'kyi's armed forces in military operations before and during Poltava Battle of June 27, 1709 and also strategic plans of Swedish and Russian sides concerning usage of Ukrainian forces.

П.Г.Даниляк*

ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Ім'я Тадеуша Чацького головним чином пов'язується із заснуванням відомої гімназії у Кременці, яка згодом стала основою Київського університету св. Володимира. У статті робиться спроба показати всю багатогранну діяльність цієї неординарної постаті.

Явні й приховані недоброзичливці називали Тадеуша Чацького «підступним колонізатором», «ворогом російської держави і всього православ'я». Прихиль-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.
E-mail: danpeg@list.ru